

УДК 339.747(4)

А.О. ЗАДОЯ, доктор економічних наук, професор, перший проректор
Дніпропетровського університету економіки та права

А.М. ПАВЛЕНКО, аспірантка Національного гірничого університету

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: СПІЛЬНІ РИСИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Досліджуються зовнішні та внутрішні фактори, які викликають наявність спільних рис та національних особливостей фінансово-економічної кризи в країнах Східної та Центральної Європи. Обґрунтовано висновок про те, що найтісніший зв'язок існує між темпами зростання внутрішнього кредитування напередодні кризи та глибиною економічного спаду під час кризи.

Исследуются внешние и внутренние факторы, вызывающие наличие общих черт и национальных особенностей финансово-экономического кризиса в странах Восточной и Центральной Европы. Обоснован вывод о том, что самая тесная связь существует между темпами роста внутреннего кредитования накануне кризиса и глубиной экономического спада во время кризиса.

The external and internal factors, causing presence common features and national particularities of the financial-economic crisis in the countries of Eastern and Central Europe are researched. The conclusion that most crowding relationship exists between rate of the increase the internal lending on the eve of the crisis and depth of the economic decline during crisis is motivated .

економічна криза, прями іноземні інвестиції, експорт, валютний курс, зовнішні та внутрішні ризики

Сучасна фінансово-економічна криза має загальносвітовий, планетарний характер. Немає такого регіону на планеті, до якого у тій чи іншій формі не докотилися кризові явища. Разом з тим не викликає сумніву і той факт, що форми прояву, глибина та конкретні терміни кризи мають свої регіональні та національні особливості. На наш погляд, найбільш цікавим для аналізу національних особливостей кризи є регіон, який прийнято називати Центральною та Східною Європою. До цього регіону належать країни Східної (Україна, Росія, Білорусь) та Центральної Європи (Угорщина, Словенія, Словаччина, Чехія, Польща), Прибалтійські (Латвія, Литва, Естонія) та Балканські країни (Сербія, Хорватія, Румунія, Болгарія). Спільним для них є таке:

– усі ці країни належать до пост-соціалістичних країн, ринкові пере-

творення в яких розпочалися (з різним ступенем інтенсивності) лише у 80–90-х роках минулого століття;

– для більшості країн регіону криза 2008–2009 рр. є першою циклічною кризою, так би мовити, у «чистому вигляді», яка відбувається уже після переходу країн до ринкової економіки. Попередня криза 2001–2002 рр., як фаза середньострокового циклу, ще не мала повного комплексу внутрішніх причин для її формування, а тому відбувалася у дещо деформованому вигляді;

– майже всі країни регіону є досить інтегрованими у світове господарство, оскільки їх економіка суттєво залежить від зовнішньої торгівлі.

Разом з тим не можна забувати, що до цього регіону, з одного боку, належать країни, які вже кілька років є членами Європейського Союзу або мають за мету таке членство, з іншого боку, сюди вхо-

дять Росія та Білорусь, які проголосили про створення власної союзної держави та не розглядають входження до Євро-союзу як перспективу. Країни регіону також суттєво відрізняються забезпеченістю природними ресурсами, структурою експорту та імпорту, стабільністю національної валюти тощо.

Останнім часом з'явилося немало досліджень, присвячених перебігу економічної кризи в окремих країнах. Узагальненню початку фінансово-економічної кризи у країнах Східної та Центральної Європи й очікуванням її подальшого ходу було присвячено 19-й Економічний форум, який відбувся 9–12 вересня 2009 р. у Крініце (Польща) [1]. Проте залишається нез'ясованим питання щодо спільності передумов кризи та її перебігу у різних країнах, а також причин, які викликають національні особливості цих процесів.

Метою статті є виявлення факторів, які обумовлюють спільність рис фінансово-економічної кризи у країнах Східної та Центральної Європи та викликають певні особливості щодо глибини кризи і перспектив її подолання.

Якщо характеризувати в найзагальніших рисах спільні форми прояву фінансово-економічної кризи для країн регіону, то слід звернути увагу на таке:

– перш за все, різко скоротився експорт як до Західної Європи, так і у взаємній торгівлі. Наприклад, експорт України до європейських країн у січні-липні 2009 р. становив лише 44,6% від відповідного показника за аналогічний період попереднього року, тобто скоротився майже у 2,5 раза [2]. Аналогічні тенденції спостерігаються у Польщі та Росії;

– спостерігається не тільки зменшення припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в економіку цих країн, але навіть значне «втікання» іноземного капіталу. Так, за останній квартал 2008 р. обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку України скоротилися на 2 млрд дол. (з 37,6 млрд дол. на 1.10.08 до 35,7 млрд дол. на 1.01.09 [2]). Правда, за сім місяців 2009 р. загальний

обсяг інвестицій відновився. За прогнозами, приріст чистих інвестицій у 2009 р. суттєво скоротиться в усіх країнах регіону (табл. 1). Найбільш суттєвим таке скорочення буде в країнах Прибалтики. Болгарія залишиться найпривабливішою країною регіону для іноземних інвестицій та найбільш залежною від них, хоча й у цій країні питома вага чистих іноземних інвестицій у ВВП скоротиться майже у 2,5 раза (з 21% у середньому за 2005–2008 рр. до 8,5% у 2009 р.). Лише у трьох країн (Росія, Білорусія та Словенія) питома вага ПІІ у ВВП несуттєва і не буде принципово змінюватися;

Таблиця 1

Питома вага чистих прямих іноземних інвестицій у відсотках до ВВП*

Країна	Середнє за 2005–2008 рр.	2009 р.
Україна	6,5	2,0
Росія	1,0	0,5
Білорусь	2,5	2,0
Сербія	7,5	2,5
Хорватія	6,0	4,0
Румунія	6,5	2,5
Болгарія	21,0	8,5
Латвія	5,5	1,0
Литва	3,5	0,5
Естонія	7,5	0,2
Угорщина	3,5	1,5
Словенія	-0,3	-0,2
Словаччина	5,0	2,0
Польща	3,0	1,5
Чехія	5,0	1,5

* Розраховано за: Report on Transformation. Hard Landing: Central and Eastern Europe Facing the Global Crisis. – Price Water House Coopers, 2009. – Р. 8.

– країни регіону залишаються досить залежними від зовнішніх ринків, що створює додаткові загрози для динаміки їхніх національних економік. Питома вага експорту у ВВП у середньому по регіону досягає майже 50% (табл. 2). Разом з тим існує суттєве відхилення від середнього показника як в один бік, так і в інший: для Словаччини цей показник сягає 83%, тоді як для Хорватії не доходить до 20%.

Таблиця 2

Зведені показники економічного розвитку країн регіону*

Країна	Показники						Прогноз динаміки ВВП на 2009 р., %
	ВВП на душу населення		відсотки до ВВП	Експорт		Середньорічний темп приросту ВВП за 2005–2008 рр., %	
	тис. дол. США	відсотки до середнього показника по регіону		відсотки до середнього показника по регіону	відсотки до середнього показника по регіону		
Регіон	14,9	100	45	100	100	6,0	-5,0
Україна	7,3	49	36	80	80	5,1	-8,0
Росія	15,9	107	28	63	63	7,0	-6,0
Білорусь	12,3	82	53	117	117	9,5	-4,3
Сербія	10,8	72	22	48	48	5,8	-2,0
Хорватія	18,5	124	18	40	40	4,2	-3,5
Румунія	12,6	84	30	67	67	6,3	-4,1
Болгарія	12,3	83	43	95	95	6,2	-2,0
Латвія	17,1	115	25	55	55	7,0	-12,0
Литва	18,9	127	50	110	110	6,9	-10,0
Естонія	20,3	136	57	126	126	5,6	-10,0
Угорщина	19,5	131	70	155	155	2,4	-3,3
Словенія	29,5	193	63	140	140	5,1	-2,7
Словаччина	22,0	148	83	184	184	8,0	-2,1
Польща	17,5	117	36	81	81	5,3	-0,7
Чехія	25,4	170	67	149	149	5,6	-3,5

*Розраховано за даними національної статистики країн регіону.

Серед країн регіону Україна виявилася державою, де фінансово-економічна криза найглибша. Світовий банк постійно погіршує прогноз падіння ВВП у 2009 р. Якщо ще у липні 2009 р. передбачалося, що ВВП в Україні зменшиться за рік на 8% (табл. 2), то вже у жовтні прогноз було погіршено до 14%. Найчастіше особливу глибину кризи пояснюють зовнішнім фактором. Українська економіка, як зовнішньоорієнтована, постраждала через спад попиту на традиційні товари експорту (чорні метали та хімічну продукцію) і, як наслідок, – скорочення виробництва у цих та пов'язаних з ними галузях. Разом з тим зіставлення ступеня залежності від зовнішніх ринків країн регіону не дає підстав для особливого виділення України. Більше того, питома вага експорту у ВВП України складає лише 80% від середнього показника по регіону.

Взагалі, зіставляючи показник залежності економіки країни від експорту (питому вагу експорту у ВВП) з глибиною економічної кризи, важко знайти якийсь взаємозв'язок. Наприклад, у країнах Прибалтики очікуване падіння обсягів виробництва у 2009 р. приблизно порівнянне (10–12%), тоді як показник експортозалежності коливається від 25% у Латвії до 57% – в Естонії. У цілому із семи країн регіону, де питома вага експорту у ВВП перевищує середній показник по регіону, лише дві мають прогнозоване падіння обсягів ВВП більше, ніж середній показник (табл. 3). Це дає підстави говорити про відсутність

жорсткого зв'язку зовнішнього фактора з глибиною економічної кризи.

Досить часто стверджують, що глибина економічної кризи пов'язана з темпами докризового зростання: чим швидше зростала економіка напередодні кризи, тим глибшим буде спад. Аналіз динаміки економіки країн досліджуваного регіону дає певні підстави для підтвердження такої залежності. Із семи країн, які у 2005–2008 рр. розвивалися прискореними темпами, що перевищували середньорегіональні (Росія, Білорусь, Румунія, Болгарія, Латвія, Литва, Словаччина), три мають прогнозований спад обсягів виробництва більший, ніж по регіону (Росія, Латвія, Литва), а ще дві – близький до середньорегіонального (Білорусь та Румунія).

Країни, що входять до досліджуваного регіону, є досить диференційованими за зовнішніми та внутрішніми ризиками. Загальновизнано, що ризикованість надання кредитів тій чи іншій країні (а звідси її можливості щодо залучення зовнішніх коштів для інвестування та вирішення поточних проблем) в узагальненому вигляді відображається у кредитному рейтингу (табл. 4). Незважаючи на відносну «молодість» ринкової економіки в країнах цього регіону, п'ять з них мають повний кредитний рейтинг (А): Словенія, Словаччина, Польща, Чехія та Естонія. Хоча останній загрожує зниження рейтингу, викликане, перш за все, більш високими темпами очікуваного падіння обсягів виробництва у 2009 р. порівняно з іншими країнами. Ще п'ять країн мають помірний рейтинг (Росія, Хорватія, Болгарія, Литва та Угорщина). Рейтинг інших країн визначено як дуже низький. І лише для України кредитний рейтинг визначено як негативний. Порівнюючи дані табл. 1 та 4, легко помітити, що Україна залишається інвестиційно привабливою державою: питома вага чистих прямих іноземних інвестицій у ВВП на 2009 р. прогнозується на рівні тих країн, які мають повний рейтинг. Це можна пояснити рядом причин:

1. В Україні продовжується процес приватизації, і частина іноземного капіталу заходить через участь у конкурсах

Таблиця 3

Залежність глибини економічної кризи від зовнішнього фактора

Країни, в яких питома вага експорту у ВВП більша, ніж у середньому по регіону	Країни, в яких прогнозований спад обсягів ВВП у 2009 р. більший, ніж у середньому по регіону
Білорусь Литва Естонія Угорщина Словенія Словаччина Чехія	Україна Росія Латвія Литва Естонія

Таблиця 4

Групування країн за кредитним рейтингом (за станом на липень 2009 р.)*

Кредитний рейтинг			
А (повний)	BBB (помірний)	В або ВВ (дуже низький)	С (негативний)
Естонія Словенія Словаччина Польща Чехія	Росія Хорватія Болгарія Литва Угорщина	Білорусь Сербія Румунія Латвія	Україна

*Складено за: www.standardandpoors.com

на придбання державної частки майна підприємств. Глибока криза та недовіка існуючої нормативної бази змушують пропонувати до продажу державне майно за дуже низькими цінами, що приваблює іноземний капітал.

2. Відносно невисока частка іноземного капіталу у банківській сфері – трохи більше 45% (серед країн регіону вона менша лише в Росії, Білорусі та Словенії) – залишає широкі можливості для проникнення у цей сектор іноземного капіталу. Оскільки фінансово-економічна криза вразила перш за все банківську сферу, то склалися сприятливі умови для отримання контролю над банками при значно менших витратах, ніж це могло бути у докризовий період. Прикладом такого проникнення може стати здобуття російським капіталом Промінвестбанку.

3. Сприяє залученню іноземного капіталу і ситуація з курсом національної валюти. Значне падіння курсу національної валюти призвело до збільшення розриву між ринковим курсом та паритетом купівельної спроможності гривні. Як показали наші попередні дослідження, для іноземного інвестора більш важливим є не стільки курс національної

валюти, скільки його співвідношення з паритетом купівельної спроможності, який визначається співвідношенням середнього рівня цін у країнах-емітентах відповідної грошової одиниці [4]. За таких умов кожний долар, ввезений в Україну у 2009 р., має щонайменше на 20% більшу купівельну спроможність, порівняно у докризовий період.

Слід відзначити, що курси валют країн регіону по-різному відреагували на фінансово-економічну кризу (табл. 5). У Словаччині курс національної валюти навіть зріс порівнянно із серединою 2008 р. майже на 5%. Майже без змін залишилися курси валют Болгарії, Латвії, Литви, Естонії, Словенії та Словаччини. Досить значне падіння курсу національної валюти (приблизно 15%) зафіксовано в Росії, Білорусі, Сербії, Румунії та Угорщині. Однак найбільше втратили польський злотий (23%) та українська гривня (приблизно 30%) [1, 11].

Таким чином, проведений аналіз зовнішніх факторів та глибини економічної кризи в країнах Центральної та Східної Європи не дозволяє виявити тісний зв'язок між ними. Тому твердження про те, що, зокрема, в Україні значний спад обсягів виробництва викликаний

Таблиця 5

Групування країн за масштабами зміни курсу національної валюти щодо євро (II квартал 2009 р. / II квартал 2008 р.)

Відхилення до 5%	Зниження 5–10%	Зниження 10–20%	Зниження більше 20%
Хорватія Болгарія Латвія Литва Естонія Словенія Словаччина	Чехія	Росія Білорусь Сербія Румунія Угорщина	Україна Польща

переважно впливом світової кризи, не знаходить підтвердження. А це означає, що причини, які викликають глибину економічної кризи, слід шукати у ризиках внутрішньої нестабільності.

Проведений нами аналіз показав, що найбільша тіснота виявляється між темпами спаду обсягів виробництва в період кризи та докризовим зростанням внутрішнього кредитування (табл. 6). За цим показником Україна є одноосібним лідером: за 2005–2008 рр. обсяги внутрішніх кредитів зросли у 4 рази. З деяким відставанням, але теж досить швидко, зростало внутрішнє кредитування у Румунії, Білорусі, Прибалтійських країнах. Усі ці країни є лідерами за темпами спаду обсягів ВВП у 2009 р. (У табл. 6 країни, темпи падіння ВВП у яких вищі, ніж середні по регіону, виділено напівжирним шрифтом, а країни, де зменшення обсягів виробництва близьке до середньорегіональних, – напівжирним курсивом).

Виявлений зв'язок має зрозуміле теоретичне обґрунтування та дає підстави для певних висновків. По-перше, глибина сучасної економічної кризи коріниться у фінансовій сфері. Створення «мильного» попиту напередодні кризи шляхом значного іпотечного кредитування та насичення економіки незабезпеченими товарами, грошима створювало оманливі стимули для виробництва. І як тільки у кредитуванні з'явилися проблеми (а грошовий мультиплікатор має свої об'єктивні межі), розпочався обвал попиту, який призвів до обвалу виробництва. По-друге, на глибину економічної кризи впливає не стільки експортозалежність, скільки імпортозалежність. Це добре видно на прикладі України.

Всі передкризові роки грошові доходи населення зростали значно швидше, ніж обсяги виробництва. Спроба покрити потреби у споживчих товарах за рахунок імпорту поставила економіку у залежність від наявності валюти для придбання товарів закордонного виробництва саме споживацької спрямованості. Питома вага продукції АПК та харчової промисловості в імпорті за 2008 р. зросла з 6,5 до 6,9%, а продукції легкої промисловості – з 3,2 до 3,4%. Питома вага продукції машинобудування скоротилася на 2%. І це за умови загального скорочення імпорту [2]. Звичайно, це викликало надмірний попит на валюту, що й призвело до значного падіння курсу гривні. Потретьє, дії влади напередодні кризи мали не стабілізаційний, а прокризовий характер. Це, зокрема, стосувалося надання кредитів у іноземній валюті. Серед країн регіону тільки у п'яти країнах (Україна, Сербія, Хорватія, Румунія та Угорщина) більше 50% кредитів видавалися в іноземній валюті. Але найбільша їх питома вага була саме в Україні. Мовчазне спостереження за цим процесом з боку Національного банку України не виправдане з точки зору стабілізаційної функції цієї установи. По-четверте, ситуація в Україні ускладнилася тим, що серед країн регіону вона має найнижчий показник ВВП на душу населення (лише 49% від середнього показника по регіону). При такій бідності населення досить легко спрогнозувати, що масштабне кредитування в іноземній валюті обов'язково викличе кризу неплатежів, що й підтвердилося у другій половині 2008 р.

Отже, при наявності спільних рис фінансово-економічної кризи у країнах Центральної та Східної Європи кожна

Таблиця 6

Групування країн за приростом внутрішніх кредитів (2005–2008 рр.), %

Приріст внутрішніх кредитів				
До 50	50–100	100–150	150–200	Більше 200
Чехія	Росія Сербія Хорватія Угорщина Словенія Словаччина	Болгарія Естонія Польща <i>Білорусь</i>	Латвія Литва	<i>Румунія</i> Україна

з них має свою специфіку, яка обумовлена не стільки зовнішніми факторами, скільки особливостями розвитку внутрішнього ринку та політикою, яку проводить кожна держава.

Список використаної літератури:

1. Report on Transformation. Hard Landing: Central and Eastern Europe Facing the Global Crisis. – Price Water House Coopers, 2009. – 104 p.

2. <http://www.ukrstat.gov.ua>

3. www.standardandpoors.com

4. Задоя А.А. Валютный курс и его влияние на мотивацию внешнеэкономической деятельности / А.А. Задоя // Академічний огляд. – 2009. – № 2. – С. 137–140.

Отримано 3.09.09